

УДК 94 (1: 329.17 (438:470:477).081

Юрій Земський (м. Київ)

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 Р. В КОНТЕКСТІ ПРОТИРІЧ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В статті розглядається взаємозалежний вплив реформи 1861 р. та процесів, що відбувалися в житті російської громадськості за умов лібералізму в політиці Олександра II. Зокрема, конфронтація польсько-російсько-українських національних інтересів в Правобережній Україні.

Ключові слова: Селянська реформа, націоналізація свідомості, національні інтереси, протиріччя, патріотизм.

Відомо, що селянська реформа 1861 р. “на-роджувалася” досить складно. Красномовною в цьому сенсі є промова Олександра II, виголошена на зібранні предводителів дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р.: “Чутки носяться, що я хочу дати волю селянам. Це несправедливо і ви можете сказати це всім, праворуч і ліворуч, але почуття ворожості між селянами і їхніми поміщиками, на жаль, існують і через це було вже кілька випадків непокори поміщикам. Я переконаний, що раніше чи пізніше ми повинні до цього прийти. Я думаю, що і ви однієї думки зі мною; а тому багато краще, щоб це відбулося згорі, а не низу”¹. Зрозуміло, що маючи дворянство за соціальну опору власного правління, самодержець остерігався викликати їхнє невдоволення, а отже й змушений був “пояснювати” їм, що альтернативи звільненню селян вже не існує. Водночас, через довірених людей Олександр II змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній (в складі яких, переважно панували анти-реформаторські настрої) до активніших зусиль в підготовці та вирішенні селянського питання.

Проте, сама природа самодержавства, тобто необмежена нічим влада монарха, спокушала і підштовхувала до дій, які б сприяли повноті утвердження абсолютизму влади. Цього якраз найбільше й бажав Олександр II і про це він оголосив у найперших своїх промовах при вступі на трон. 19 лютого 1855 р. на засіданні Державної ради новий самодержець визнав себе послідовником “бажань та бачень” своїх августійших попередників – “Петра, Катерини, Олександра благословенного і незабутнього нашого батька”, а на прийомі дипломатичних представників у Зимовому палаці 23 лютого завірив, що буде “настійливо дотри-

муватися політичних принципів батька і дядька (Миколи I і Олександра I) – принципів Священного союзу”². Тому не треба впадати в ілюзії щодо поведінки та “реформаторської рішучості” Олександра II. Як слушно зазначає Реймонд Пірсон, за жодних історичних обставин самодержці не робили добровільних поступок, які могли б привести до виникнення чогось, що нагадувало б “договірні права” – угоду між сувереном і народом, яка з’єднувала б ці сторони взаємними обов’язками³. Традиції нічим не обмеженої влади перешкоджали дотриманню навіть встановленої вже законодавчої процедури, адже самодержець особисто жалував (власне – дарував усім підданим) і закони, і права, і повноваження, а тому все це було лише ласкою царя. Інакше кажучи, проведення реформ свідчить, що вони стали необхідністю для самодержавства.

Найбільш істотним рушієм реформаторства в Російській імперії була, звісно, поразка у Кримській війні (1853-1856 рр.). Вона означила архаїчну відсталість економіки Російської імперії, а відтак – потребу в її модернізації. Однак, не менш важливо – вона суттєво підірвала авторитет самодержавства не лише у зовнішній політиці, але й перед власними підданими. В суспільстві розпочалися палкі дискусії навколо усіх без виключень проблем, що потребували нагального вирішення, а водночас прийшло усвідомлення, що велич Росії, яку витворив Микола I, була вдаваною, насправді – Росія відстала, архаїчна, із засиллям азійських пережитків, а отже потрібно все змінювати.

Російська громадськість публічно переосмислювала власне життя та історію Росії. “Ми здалися не перед зовнішніми силами західного світу, а перед нашим внутрішнім безсиллям” – писав Юрій Самарін⁴. “Севасто-

поль повинен був впасти, щоб у ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, всіх наслідків принципу душення” – писав Іван Аксаков⁵. А далі, в пориві боротьби за правду, за очищення, проти тотальної брехні, запрацювала журналістика та художня література. Як зазначав літературний критик початку ХХ ст. Павло Сакулін, в справі викриття хиб у різних сферах суспільного життя, на середину ХІХ ст., з’явилася навіть певна спеціалізація. Олександр Кошелєв викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), Олексій Хомяков брехню церковну, Юрій Самарін брехню урядову, Іван Кірієвський брехню суспільну та індивідуально-людську. Микола Пирогов виступив грізним карателем брехні, на якій тримається вся цивілізація, що лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварськ⁶. Відмовляючись “всім миром” від обридлої системи задушливого деспотизму, суспільство, насправді, почало руйнувати механізм цієї системи, і створювати, поки що лише в свідомості, у вольовому прагненні – паростки громадянського суспільства.

Такі обставини змусили самодержавство до поступок: було закрито Вищий цензурний комітет (3 грудня 1955 р.) і як “гриби після дощу почали виникати нові видання – “Русский вестник”, “Русская беседа”, “Сельское благоустройство” і т. д. – пише Лариса Захарова⁷. Коронація Олександра ІІ у серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в’язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників Листопадового повстання 1830-31 рр. Введена Миколою І заборона на закордонні поїздки і висока плата за паспорти були скасовані. Припинено було також контроль за університетами. Таким чином, в самодержавній імперії з’явилося середовище громадянського змісту, з’явилася громадська думка, а влада цілком стихійно та вимушено почала виявляти елементи лібералізму в політиці, насправді – життєві обставини змусили Олександра ІІ відмовитися від основ миколаєвського авторитаризму, принаймні на певний час.

Звісно, що реформ потребували усі сфери життя. Серед найбільшого – рабство кріпосного права, а разом з ним – тотальна неграмотність та повна аполітичність селянства (страх, забитість, нерозуміння та байдужість до питань громадянського життя), а

одночасно – необмежене свавілля поміщиків та чиновництва. Однак, поряд із економічними та соціальними, надзвичайно актуальними були в імперії також проблеми національні.

Природно, що представники різноетнічної освіченої громадськості імперії, усвідомивши у перші роки правління Олександра ІІ власну силу громадського впливу на владу, по-різному бачили майбутнє імперії. Інакше кажучи, в загальному процесі визрівання громадянської свідомості в Російській імперії зароджувалися та набували самостійного вектору розвитку різні течії націоналізації (тобто усвідомлення власної національної належності). Найбільш відомими, власне російськими течіями громадянської свідомості (зі своїми баченнями перспектив імперії) були: західники, слов’янофіли та прихильники ліберальної демократизації в російському суспільстві. Однак, водночас, відбулося виокремлення, відмінних від російського, окремих націотворень – польського та українського. Тож масовий та одностайний, як здавалося на початку, громадський рух в Російській імперії (з вимогами реформ) досить швидко зазнав розколу саме через проблеми національні, найпершою з яких постала польська.

“Польське питання”, яке перманентно загострювалося в Російській імперії впродовж усього ХІХ ст., тоді – наприкінці 50-х рр. стало навіть своєрідним ферментом демократизації росіян. Лонгін Пантелєєв подав у своїх “Спогадах”, наприклад, переказ, що на зустрічі чи то 1858, чи то 1859 Нового року відомий дещо пізніше апологет самодержавства та найзапекліший полонофоб Михайло Катков після різних промов “вискочив раптом на стілець і проголосив тост: “За розчленування Росії!””, він був палким прихильником А. Міцкевича та, як і всі, вболівав тоді за Польщу⁸. Барон Андрій Дельвіг, згадуючи своє московське життя 1861 р. стверджував, що багато чув від людей “цілком русских і розумних, що не слід нам утримувати Польщу, оскільки неможливо столицю Польщі і весь край, населений поляками, тримати вічно під загрозою русских гармат⁹”. Впродовж 1858-61 рр. громадськість просто вимагала від самодержавної влади свободи для Польщі. Тож цілком обґрунтовано можна стверджувати, що й події у Польщі розгорталися під прямим впливом того, що відбувалося в Росії.

Пожвавлення громадянського життя в ім-

перії, пропаганда демократизації, захоплене читання герценівського “Колокола”, селянські очікування на звільнення з кріпацтва, студентські невдоволення та вимоги в університетах і т. п. – спонукали до зростання сміливості та рішучості у настроях поляків. Приміром, у 1856 р. вимоги поляків були досить скромними і обмежувалися бажаннями реалізувати Статут 1832 р. (з правами певної автономії Царства Польського), який був оголошений, але лише частково впроваджений Миколою I. А за кілька років “очікування реформ” польський національний рух набув всенародного розмаху, “вилитись” (з літа 1860 р.) у вуличні демонстрації та протести (які з лютого 1861 р. вже зазнавали розстрілів з боку російських військ), “маніфестаційні акції” в костелах, студентські заворушення тощо¹⁰. Апогеєм формування політичних вимог поляків став так званий з’їзд в Городло у жовтні 1861 р., після якого вони вже не погоджувалися на менше, аніж відновлення своєї держави в кордонах 1772 р.¹¹ До часу “Городельського проголошення” співчуття російської громадськості польським вимогам було майже повним та беззастережним. Однак, коли вони оголосили, що без повернення Українського Правобережжя відновлення їхньої держави буде не повноцінним та почали готуватися до військових дій – думка російської громадськості змінилася на протилежне. Прагнення відновити Річ Посполиту стало підставою для згортання лібералізму в політиці імперії та розбудило промонархічні настрої серед росіян.

Таким чином, зміни російських настроїв щодо “польського питання” відбувалися разом із зростанням національних вимог поляків, а також супроводжувалися націоналізацією самих росіян. Тобто, одночасно із спротивом польським національним вимогам у середовищі російської громадськості відбувалося “формування” ідей російської нації та російських національних інтересів. Власне, інтереси польської нації поставили проблему самовизначення російської нації, а під час “пошуку відповіді” на цю проблему самоідентифікації в російському суспільстві – “недоторкані” кордони Російської імперії стали (для переважної більшості росіян) важливішими, аніж демократизація суспільного життя. Таким чином, проімперський патріотизм виявився сильнішим за бажання досягти справжньої свободи кожного

індивіда–громадянина та свободи народів, зібраних в імперію.

В умовах загальної демократизації суспільного життя та в атмосфері очікування реформ (найголовнішою з яких громадськість незаперечно вважала ліквідацію кріпацтва), наприкінці 1850-х рр. активізувався також український національний рух. Про рівень усвідомлення свого покликання українською національною елітою, а також про їхню впевненість в тому, що український народ власною політичною історією попередніх століть набув готовності до повноцінного національного життя зазначав у статті „Україна” (що була опублікована у січневому за 1860 р. герценівському „Колоколі”) Микола Костомаров: „Більшість великоруської та польської публіки звикло не вважати нас окремим народом, не визнавати наявності у нас елементів самобутнього життя, які виробилися минулим, сумніваються щодо існування у нас власної народної мови і у можливості її літературного розвитку, та й загалом, ставлять наші особливості в ряд провінційних відтінків – то російської, то польської національностей... Благотворний вплив весни царювання Олександра II розбудив і Малоросію... Звільнення селян надихає нас сподіваннями долі для бідного, пригнобленого народу нашого, у якого було забране все, чого він домагався впродовж усього свого життя з такою наполегливістю та саможертвоністю. Дякуємо імператору Олександру II і просимо тільки, щоб народ звільнився не лише за назвою, але щоб насправді користувався перед законом однаковими правами із дворянством: іншої свободи Україна, стійка в старих своїх переконаннях, не зрозуміє”¹².

Останні слова М. Костомарова є досить символічними, оскільки новонароджена українська еліта вбачала найважливішими у своїй діяльності два напрямки, а саме – просвітницьку роботу в середовищі рідного простолюду, а також сприяння “вчорашнім кріпакам” у формуванні рівня свідомості вільних людей. В реалізації цих завдань українці сподівалися на реформаторські обіцянки російської влади, тим більше, що очікувані наміри влади були тоді суголосні із пануючими в середовищі російської громадськості ліберально-демократичними настроями. Крім того, діяльність українофілів була спрямована проти польських

національно-культурних претензій на Правобережну Україну, а отже, за цією ознакою, імперська адміністрація оцінювала дії українців „союзницькою” силою в боротьбі з „польщиною”.

Наприкінці 1860 р. на адресу владних органів почали надходити чисельні скарги від польських поміщиків зі звинуваченнями київської молоді у „входженні в надзвичайно близькі стосунки із селянами”, у „створенні ними товариства комуністів” тощо¹³. Місцева адміністрація, задля захисту станових порядків устрою імперії розпочала слідство проти “хлопоманів”. Однак, в ході слідства з’ясувалося, що всупереч „небезпеці” хлопоманів згідно станових інтересів, їх зовсім не можна карати з огляду інтересів національних. Адже скаржилися на хлопоманів польські поміщики за те, що останні захищали інтереси „руських” селян. А отже, “друзі” “руських” (тобто українських) селян – хлопомани, цілком логічно мали сприйматися „союзниками” “русскої”, точніше – російської влади. Тим більше, що селяни, у міру ближчого знайомства з хлопоманами, проймалися до них надзвичайно високою довірою. Київському генерал-губернатору, наприклад, доповідали, що селяни настільки „боялися втратити довіру та дружбу із хлопоманом Тадеєм Рильським..., що готові були на його користь погоджуватися зі всім про що б не запитали, але проти нього кожен відмовлявся свідчити”¹⁴. Тому цілком логічним був висновок генерал-губернатора, що „переслідування і покарання Рильських [Тадея та його брата Йосипа – Ю.З.] може скласти в очах селян уяву, що влада утискує тих, хто виявляє до них співчуття, а відтак може виникнути недовіра до влади, тож не вважаю зручним їх переслідувати”¹⁵.

Надзвичайно переконливо для імперської адміністрації пояснив цю проблему на допиті Володимир Антонович (спеціально створеній владою слідчій комісії). „Майже два роки, – свідчив В. Антонович, – у поміщиків нашого краю дуже погані настрої щодо студентів, їх звинувачують у настановленні селян проти поміщиків... насправді ж, польська публіка утвердилася в фанатичній думці, що цей край є корінною польською провінцією і лише польські дворяни повинні виключно визнаватися громадянами цього краю... Але знайомство студентів з реаліями переконує в іншому, і студенти доводять, що край цей за перевагою

населення, без сумніву є південно-руським, а поляки, навпаки, намагаються полонізувати і окатоличити тутешній народ...”¹⁶. Насправді, спротив національним претензіям поляків на Правобережну Україну став найважливішим фактором для імперської влади, що обумовлював “можливість” існування українського руху. Тож лояльне ставлення влади до українських діячів повсякчас поєднувалося із антипольськими виступами останніх.

Однак, не менш вагомим фактором сприяння легалізації роботи українофілів була також селянська реформа 1861 р. Вона стала підставою, що дозволила українській національній еліті легально заговорити про українських селян як самобутній народ із природним правом власного самовизначення, а водночас – розпочати діяльність, що сприяла набуттю селянами усвідомлення особистих прав вільних людей. Адже реформа проголосувала свободу селян, а отже, потенційно моделювалася соціальна система „рівності” всіх підданих перед спільним сувереном – самодержцем. Тож тепер було важливо, аби селяни, усвідомивши свій новий статус, поводитися у стосунках зі своїми “вчорашніми” господарями, як належить поводитися вільним людям. Оскільки в Правобережжі селяни перебували в середовищі впливу польської культури, то для імперської влади було важливо, аби “ставши вільними людьми” вони набули та утвердилися в лояльності до імперської, власне – російської культури.

Отже влада усвідомлювала, що українських селян не можна залишити без належного, політично “правильного просвітлення”. Тож київський генерал-губернатор в листі до міністра внутрішніх справ у квітні 1860 р. наголошував, що зважаючи на зусилля польської шляхти, яка масово відкриває несанкціоновані школи для навчання місцевих селян, важливо налагодити початкову освіту зусиллями влади, аби виховувати їх (селян) “в дусі православному та національно русському”¹⁷. І згодом, у 1862 р. той же посадовець за тією ж адресою знову ж переконував: “В теперішньому часі, із звільненням селян з кріпацтва, постало першочергової ваги питання про початкову народну освіту... національна освіта повинна не тільки здолати закореніле невігластво, але і протидіяти претензійним зусиллям поляків – релігійним і політичним”¹⁸. Адекватно розуміючи суть проблеми, висловлював занепокоєння і

міністр народної освіти: "...Поляки не припиняли і не припиняють таємно працювати в інтересах своєї національності; постійно виявляється їхнє прагнення взяти у свої руки справу народної освіти і виховання місцевого народу в душі польської народності, в цьому можна переконатися через появу в різних місцях шкіл, які відкриваються без дозволу начальства"¹⁹.

Підняття свідомості народу через надання йому грамотності та елементарних знань було також головною метою діяльності українофілів. Володимир Антонович, якого польська шляхта звинувачувала у "зловмисному зближенні" із українськими селянами, пояснював у двадцятих числах лютого 1861 р. російській адміністрації, що поляки не зрозуміли змісту реформи, щойно проголошеної маніфестом 19 лютого, за якою встановилися громадянські стосунки, тож визнання студентами-шляхтичами (власне, хлопоманами) селян „рівними собі”, дружньо-товариські взаємини з ними є цілком природними – „в житті треба виявляти християнську і братерську любов до ближнього, а тому не можна допускати поганих стосунків із селянами, зневажати їх як особистостей"²⁰. А вже згодом, у першому числі „Основи” за 1862 р., у своїй знаменитій „Сповіді”, він детально розтлумачив позицію нової української еліти.

Реагуючи на звинувачення польського шляхтича Тадеуша Падалиці у відступництві, В. Антонович погодився і визнав себе відступником, але з гідністю констатував, що він відступився від ідеології шляхетської обраності та зверхності. Для польських шляхтичів, що живуть в Україні, писав він, є лише два шляхи: "або полюбити народ, серед якого вони живуть, проїнятися його інтересами, повернутися в народ, колись покинутий їхніми предками і невтомною працею та любов'ю, в міру сил, залагодити все зло, принесене ними [предками теперішньої шляхти – Ю.З.] народу, який вигодував чисельні покоління вельможних колонізаторів..., або ж, якщо для цього не вистачить моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом для того, щоб не додавати собою ще однієї дармоїдської особи, щоб, нарешті, позбутися самому перед собою огидного докору в тому, що і я теж колоніст, теж плантатор..., і що я належу до табору тих, хто прагне загальмувати народний розвиток"²¹.

Отже, В. Антонович репрезентував полі-

тико-ідеологічну позицію новоявленої національної української еліти, яка щирим серцем сприйнявши реформу ліквідації кріпосного права, зневажувала шляхетські привілеї, а натомість, шляхетно брала на себе добровільні зобов'язання прислужитися народу, виводячи його із п'їтми неписьменності та політико-правового невігластва. Важливо зазначити, що й російська громадськість, й імперська влада цілком прийнятно і, навіть, із солідарністю ставилися до національного руху українців, з огляду саме на їхню просвітницьку діяльність серед українського селянства. За підтримки російської громадськості та згоди влади розгорнулося видання українського часопису "Основа", а також друк букварів та дешевої літератури для простолюду українською мовою (на фінансування чого українофіли збирали неабиякі пожертви також серед росіян); тоді ж виник і рух недільного шкільництва, який, зародившись у Києві, швидко набув загальноімперських масштабів. У панівних колах та серед освіченої громадськості серйозно обговорювалася можливість перекладу Святого Євангелія українською, а також навчання українських селян в початкових класах школи рідною мовою²².

Усі ці загальновідомі факти незаперечно засвідчують, що український національний рух в контексті реформи 1861 р. частково вимушено (через лояльність до нього російської громадськості), частково кон'юнктурно (через його опозиційність до польського національного руху) сприймався, певний час, владою Російської імперії як прийнятний. Однак, у міру зростання конфронтації поміж польськими та російськими національними інтересами в Українському Правобережжі, влада рішуче змінила своє ставлення також до українофілів.

Процес націоналізації суспільства (власне, формування національного самоусвідомлення серед громадськості імперії) породжував цілком адекватні прагнення й у самодержавної влади. Тобто, влада Російської імперії вимушена була зважати на широке розгортання націоналізаційного процесу в середовищі громадськості. Причому, поява кількох напрямів націоналізації свідомості (власне – польського, російського та українського), що ввійшли згодом між собою у конфлікт, склала сприятливе середовище для маневру імперської влади. А відтак – у владних колах

з'явилася усвідомлена зацікавленість, по-можливості, максимально втрутитися у цей процес та очолити його, що зрештою і сталося. Причому, російські сановники досить успішно навчалися на досвіді тих націоналізаційних процесів, що випереджуючи російський хід розвитку, відбувалися у Західній Європі.

За режиму панування певних династій влада і формально, і реально належала саме їм (династіям), а не націям, але в міру зростання сили громадських рухів, в міру формування націоналізмів як “панівних народів”, так і “малих народів” (тобто тих, що перебували у складі держави “панівного народу”), пише Олексій Міллер, “по всій Європі давні династії, з більшим чи меншим успіхом, з більшим чи меншим... ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони зважувалися на це вимушено. Старий світ, у якому вони отримували свою владу “від Бога” і здійснювали її над різноманітними “мовами й народами” (у тому числі тими, які прийнято називати панівними), був звичнішим і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення колишніх механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок цього нового, не завжди зручного для них джерела легітимації... цей офіційний націоналізм був реактивним у тому сенсі, що слугував відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, до того ж як тих, котрі перебували у стані пригнічених меншин, так і тих, котрі склали етнічне ядро імперії”²³.

Про це ж, іще у 30-х рр. ХХ ст. дослідниця імперської політики Олена Драбкіна писала, що історію російського державного націоналізму можна поділити на два періоди, межею між якими було Польське повстання 1863 р. До вказаних подій націоналізм “ніби перебував “у собі” і не мав ідейного осмислення”, але в середині ХІХ ст. він “виробив бойову, війовничу програму, перетворившись у активного носія реакції та великодержавності... До 60-х рр. національне питання у самій Росії було на задньому плані, Польське повстання стало поштовхом, після якого національне питання в Росії перетворилося на один із центральних пунктів світогляду”²⁴.

До середини ХІХ ст. російська націоналістична політика охоплювала лише еліти, ігноруючи підвладні маси престолоду. В поле

уваги на щораз нових, захоплених Росією територіях потрапляв панівний стан – нобілітет. Саме його і прагнули “обробити” у “проросійському” дусі шляхом навернення у число “вірнопідданого дворянства”, а також “жалуючи”: титули, звання, посади та землеволодіння. Проте, націоналізаційні процеси, що відбувалися у ХІХ ст. на теренах Європи, власне, трансформація європейських суспільств у нації – спричинилися (за відомих обставин середини ХІХ ст.) до появи подібного процесу і в Російській імперії. Отож, усвідомивши, що націоналізм є справжньою, реально дієвою силою, влада імперії також “вимушено” почала націоналізуватися, формуючи “офіційний” – проімперський націоналізм, що протиставлявся громадянській націоналізації. Проте, узагальнено можна стверджувати, що династія Романових не мала в цьому сенсі чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожен із імператорів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поведився в колі цих проблем, не успадковуючи досвіду попередника, тому – в різному часі “офіційний” націоналізм набував різного обличчя, а крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе кілька різних типів “народного” – громадянського націоналізму, що репрезентувалися окремими політичними проектами. Андреас Кашпелер, наприклад, визначив три головні різновиди російського націоналізму: реакційно-антисемітський, консервативно-православний та ліберально-конституційний, виходячи з чого завжди неясною була сама концепція нації в Росії; до неї у різних випадках включалися: 1) усі піддані імперії; 2) члени привілейованих станів; 3) російські православні (маються на увазі великороси) або 4) усі східні слов'яни, в дусі традиційного значення поняття Русь²⁵.

Отже, втрата авторитету та непевність у діях імперської влади в процесі зростання громадської активності перших років правління Олександра ІІ, підштовхнули офіційні кола до розуміння, що без націоналізації не уникнути подальшого розколу між правлячим двором та суспільством, більше того, цілком доцільно було б скористатися націоналістичними почуттями в інтересах посилення єдності імперії. Причому, оскільки в ліберальні (по суті, антисамодержавні) настрої “впадала” освічена частина російської громадськості, власне дворяни (головна соціальна опора царя за становими

законами самодержавства), то тепер до них – дворян вже не могло бути повної довіри. А отже, повинна була з'явитися нова сила на яку міг би опертися правлячий двір. В цьому контексті, селянська реформа 1861 р. – реформа дарування селянам “свободи”, унезалеження їх від волі дворян-поміщиків – формувала саме ту нову силу опори царя. Тож вже не суто дворянство, а увесь народ (а щонайперше – простолюди) мав проїнятися почуттям любові до самодержця, відданості йому та готовності на жертвність за його поклик, оскільки в його особі концентрувався зміст “турботливого опікуна”, “люблячого батька”, що піклується за “своїх людей”, він “визволитель від кріпацтва” та “справедливий суддя”. А отже його діяльність спрямована на забезпечення “добра для всього народу”, а його рішення є “священними”. Так з'явився офіційний, проімперський націоналізм.

Посиленню позиції самодержця “в очах свого народу” сприяла також поява сил “ворожих” інтересам самодержця-імперії-вітчизни. Звісно, що роль такої сили, щонайперше, зіграли поляки. В різних сферах російського суспільства – серед вищих сановників, чиновників, представників “паріотичної”-промонархічної громадськості з'явилися “прозріння”, що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї серед народу та навертаючи на свою сторону ті верстви, які так старанно “обробляють” поляки, аби “організувати” їх як союзників.

Про це, зокрема, йшлося в записці “Про засоби зросійщення Західного краю”, підготовленій у 1862 р. міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим: “...Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань... всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. Але воно [залякування – Ю.З.] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми... Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп [Йдеться про викуп землі

селянами за реформою 1861 року. Згідно з маніфестом, потрібно було в кожному краї, зокрема, підготувати умови, за якими селяни мали б викуповувати земельні ділянки у поміщиків при посередництві держави. – Ю.З.] на умовах, прийнятних для селян і не обтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, опираючи їх роботу на утвердження рускої народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства”²⁶. Далі П. Валуєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності²⁷.

Дієвим, зручним та не складним засобом “мобілізації” всіх росіян, власне засобом їхньої проімперської націоналізації стала політика демонізації поляків. Було створено жупел, ворожий образ: поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто “ворог”, який заважає проведенню прогресивних реформ, що відбуваються, завдячуючи турботам царя про “свій народ” у “нашій Вітчизні”. Отже, ворога визначено, вся пропаганда працювала проти нього, і вже не важливо було чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що “все суспільство”, очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було “справедливо покарано”, витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові “вороги” єдиної і неділимної Вітчизни – “сепаратисти”, “мазепінці”-українці; “кровопівці”, “міроєди”-євреї; “немчішкі”, “антихрісти” – німці; “бусурмане”, “дікіє” – невірні мусульмани і т. д., вороги змінювалися або “старі” доповнювалися “новими”, але продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. ХІХ ст. принцип – імперія націоналізувала свідомість “справжніх руских” для боротьби із ворогами “Вітчизни” – імперії.

Ще до середини ХІХ ст., навіть попри події 1830-31 рр., в російській суспільній думці, зазначає сучасний російський дослідник Михайло Долбілов, традиції польської шляхетності характеризувалися цілком позитивно. Образ поляка пов'язувався із певною “фемінністю”, що трактувалося як елегантність, світськість, витонченість, а разом з тим, із “лицарством”, що розумілося як європейська цивілізованість і благородство. Однак, з початку 60-х рр. “фемінність” тлумачилася вже як боягузтво, лякливність, а “лицарство” стало темою для іронії та уособлюва-

ло відсталість і релігійний фанатизм²⁸.

Боротьба із польською символікою набула маніакальних форм: жіночий жалобний одяг, католицькі статуетки, хрестики, католицькі меси, панахиди, промови ксьондзів, спів гімнів – раптом все набуло у російській уяві “антилюдського” тлумачення. “Поляк зображувався у російській публіцистиці як втілення смерті, мертвяк, упир, труп – ворог російської нації” – пише М. Долбілов²⁹. На доказ сказаного, моторошний візирець-приклад такої публіцистики навів барон Борис Нольде. У травні 1863 р. в слов’янофільській газеті “День”, один із очільників та ідеологів слов’янофільства Юрій Самарін писав: “Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій..., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні ...в руках слугителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб’є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні”³⁰.

Вступивши на шлях націоналізації імперська влада досить швидко та успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія “заговорила” з російською громадськістю мовою “Вітчизни, яка в небезпеці”, імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і, цим самим, внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Вчорашні союзники: росіяни, поляки, українці, які спільно бажали докорінного реформування імперського устрою в Росії, вже наприкінці 1861 р., почали розходитися в поглядах, а впродовж 1862 р. стали непримиреними ворогами. Російській владі словами та діями “пронародно”-російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську.

Польські національні інтереси, зігравши роль “ворога” національним інтересам росіян, сприяли, водночас, національній консолідації останніх. Однак, характерно, що такий перебіг подій безпосереднім чином стосувався

українців, адже у вказаному протистоянні найбільш принциповим фактором його заострення та поглиблення було Українське Правобережжя на яке кожна із антагоністичних сторін претендувала як на невід’ємно-законну частину свого „державного тіла”, а отже і в українському селянстві Правобережжя як польська, так і російська освічена частина суспільства бачили „свій” народ. Тож поява тут (серед безмовного, через свою майже суцільну неписьменність місцевого селянства) людей, які почали говорити від імені селян, які визнали їхню мову, культуру, світоглядні цінності своїми рідними, а себе назвали органічною частиною цього народу та проголосили готовність захищати його інтереси, сприяти його освіті та набуттю громадянської свідомості, тобто – поява хлопоманів, внесла суттєві корективи у польсько-російське взаємопоборювання.

На етапі помірних вимог поляків та лише публіцистичної війни із ними, росіяни вбачали українців союзниками. В Російській імперії завжди вважалося політично доцільним все те, що могло сприяти посиленню її “єдиноначальної влади”. Зокрема, наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років суголосно зі зростанням політичної активності поляків, очевидне або хоча б умовне антипольське спрямування будь-якої із справ стало своєрідною перепусткою для отримання дозволу від влади на реалізацію чи впровадження такої справи. Тож один із найбільших національно-стверджуючих успіхів українців середини XIX ст. – створення власного часопису „Основа” також, значною мірою, був обумовлений фактором антипольського його спрямування. Цю місію часопису однозначно засвідчив Григорій Галаган листом до Михайла Юзефовича: „Збирайтеся Ви всі із силами і розміщуйте в „Основі” статті із яких всі могли б бачити до якої міри [наш – Ю.З.] край руський, а Ляхи в ньому або гості, або за походженням руські, які зрадили своїй народності і втратили усяке право на моральний зв’язок з народом”³¹.

Вирішенням подібних проблем – виховання та навчання у “проруському” (а ще важливіше у антипольському) дусі українських селян пояснюється також підтримка владою імперії недільних шкіл. Владі імперії вдалося, що ініціативою знизу, без жодних витрат для державної скарбниці, але із наглядом чиновників освітнього відомства відбувалося,

альтернативне зусиллям поляків, “просвітлення” простолюду. Одночасно, з міркувань посилення довіри між владою та народом – певної легалізації набула, навіть, українська мова (щонайперше, як альтернатива польській та “засіб” доступної передачі селянам владних розпоряджень). Київський цивільний губернатор Павло Гессе, наприклад, у 1861 р. розпорядився перекласти українською свою промову щодо введення уставних грамот, яку виголошував до волосних старшин³². Таку ж практику впровадив і чернігівський губернатор Сергій Голіцин. Він послуговувався “Селянським положенням” перекладу Пантелеймона Куліша, а окрім того, принагідно, долучився до передачі у Петербург коштів, які були зібрані чернігівськими громадянами на друк української літератури³³. Подібним чином, Катеринославське губернське у селянських справах присутствіє розіслало по всім волостям своєї губернії роз’яснення селянам про їхні нові права, згідно “Положення” 19 лютого 1861 р. також в українському перекладі³⁴. А на засіданні Західного комітету, що діяв при російському уряді, ще навіть у грудні 1862 р., тобто вже після заборони недільних шкіл та із появою в російській риторичній концепції „український сепаратизм”, все ж визнавали, що православне духовенство, яке найближче контактує із народом, може бути надійним його вихователем лише послуговуючись мовою народу. Тому з метою підвищення довіри народу доцільніше надавати йому освіту місцевою, зрозумілою народу мовою. Тоді ж таки Комітет постановив: „Якою мірою можливо і необхідно зобов’язати притч, щоб як навчання народу, так і звершення богослужіння велось місцевим нарідччям, із одночасним викладанням також російської мови, треба і можливо вирішити лише на місці”³⁵.

Лояльність імперської влади щодо українського руху зберігалася поки лояльною до українців (як і до поляків) була російська громадськість. Однак, разом із націоналізацією політики імперської влади, разом із “появою ворога” – колонізму, що почав “загрожувати недоторканості кордонів” імперії-вітчизни, а відтак – із “злиттям інтересів” самодержавства та російської громадськості прискіпливі патріоти імперії побачили “раптом” в українофільстві ніщо інше як “загрозу сепаратизму”, не меншу польської. Причому,

допомогли росіянам “побачити українську загрозу” ніхто інший як поляки.

Саме за чисельними скаргами польських поміщиків на адресу російської адміністрації народилися слідчі справи, за якими влада у січні 1861 р. притягла до відповідальності Тадея та Йосипа Рильських разом із Володимиром Антоновичом³⁶, а у квітні 1861 р. – Бориса Познанського³⁷. Застереження поляків щодо небезпечності “зближення хлопоманів з народом” (як вони писали у публіцистиці та в доносах владі) значною мірою обумовили справжню трансформацію в поглядах на ці ж процеси, спочатку імперської влади, далі – щирих захисників та патріотів “неподільної імперії”, а згодом – всієї російської громадськості.

Тож завдячуючи вже проімперсько-охоронній пильності російських чиновників та стурбованих патріотів імперії у лютому 1862 р. з’явилася справа звинувачення Костя Михальчука³⁸; у червні 1862 р. справа Андрія Красовського³⁹ та справа тотального закриття усіх недільних шкіл і читалень⁴⁰; у липні 1862 р. вдруге справа Бориса Познанського⁴¹ (тепер вже за поданням не поляків, а російських патріотів); у вересні 1862 р. справа Павла Чубинського та братів Синегубів⁴². Протягом того ж часу виникло також ряд слідчих справ проти діячів Чернігівської, Полтавської та Харківської громад⁴³, а в підсумку – 18 липня 1863 р. виданий був сумнозвісний Валувський циркуляр.

Отже, політика імперії, “поєднавши інтереси” російської громадськості з інтересами самодержавства, тобто націоналізувавши освічену російську громадськість у “проімперському” дусі, вдалася тепер до найпростішого – репресій, спрямованих проти національних рухів, які загрожували міфічній гомогенності “єдиної і неподільної вітчизни”, а також підривали “святий” для імперії принцип самодержавного “єдиноначалія”. Бо стало зрозуміло, що ідея-міф “єдності” Великої, Малої та Білої Русі ніяк не могла узгодитися із існуванням самобутньої мовно-культурної окремішності українців.

За переконаннями російських патріотів, на теренах імперії допустимою була лише “прорусская” – в тогочасній термінології, тобто – проросійська, а це тотожно – проімперська націоналізація. Вона повинна була реалізуватися через “виховання” народу у любові до царя та його імперії. Саме реалізації цієї мети надзвичайно прислужилася реформа 1861 р.

Маніфест царя, почутий усіма селянами у своїх церквах, але нікому з них незрозумілий, проголосив буцімто свободу та обіцяв землю. Однак, в подальшому його впровадженні, з'ясувалося, що селяни зобов'язані були викупити собі землю, тож невдовзі з'явився народний міф про “доброго” царя та злих, лукавих, підступних поміщиків-дворян, котрі “сховали” справжню свободу і вимагають на свою користь виконання нових, незаконних повинностей. Це якраз і сприяло “офіційній”, проімперській націоналізації свідомості мас. Саме це стало одним із факторів, що зумовив виступ українських селян Правобережжя на стороні самодержця під час подій Січневого повстання 1863-64 рр., коли селяни ігнорували заклики польської шляхти спільно виступити “за нашу і вашу свободу”, а натомість, створювали, згідно розпорядження імперської влади охоронну варту самооборони повстанцям⁴⁴.

Вдаваність та лицемірну оманливість всього імперського лібералізму й усіх “прогресивних” реформ, разом із селянським звільненням 1861 р. (про які так багато говорили російські патріоти, захищаючи імперію й підносячи роль самодержця у справі прогресивного поступу Росії), викрив ще у 1867 р. Карл Маркс. Звільнення селян зовсім не означає, що Росія вступила до сім'ї цивілізованих народів, писав К. Маркс – насправді “...воно [звільнення селян – Ю.З.] врятувало верховну урядову владу від спротиву, який могли виявити до її централізаторської діяльності дворяни. Воно створило широкі можливості для вербування в свою армію, підірвало обцинну власність російських селян, роз'єднало їх і зміцнило їхню віру в царя-батюшку. Воно не очистило їх від азіатського варварства, бо цивілізація створюється століттями. Всяка спроба підвищити їхній [селян – Ю.З.] моральний рівень карається як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості [йдеться про “рух тверезості”, започаткований у 1859 р. з ініціативи священників, що охопив ряд західних губерній імперії, в тому числі Українського Правобережжя, але заборонений владою⁴⁵ – Ю.З.], які прагнули врятувати московита від того, що Фейєрбах називає матеріальною субстанцією його релігії, тобто від горілки. Невідомо, які наслідки викличе в майбутньому звільнення селян, а сьогодні очевидно, що воно збільшило наявні сили царя”⁴⁶.

Як бачимо, не вживаючи лише самого терміну, Карл Маркс говорив ні про що інше, як саме про націоналізацію політики Російською імперією, яка засобами політики самореформування 60-х рр. дещо дистанціювала від себе дворян і почала апелювати до широких мас неосвіченого, напівзлиденного селянства. У відповідь, селянство кожен найменший крок влади на поліпшення свого життя підносило як величезну ласку та добродійність царя, а отже маси простолюду тепер ставали базовою соціальною опорою імперської політики.

Нетрадиційно трактував наслідки реформи 1861 р. також відомий російський шовініст та публіцист Михайло Катков. Всупереч її звичному тлумаченню, як дарування свободи селянам, він стверджував, що, насправді, з цією реформою, відбулося знищення останнього обмеження влади самодержця. Влада поміщиків над селянами суперечила сутнісній природі самодержавства, яке не могло миритися із наявністю будь-якої влади, що походить не від нього, а отже, імператор покінчив із несправедливістю і став насправді повноцінним самодержцем⁴⁷.

Отже, селянська реформа 1861 р. започаткувала в історії Російської імперії впровадження нової технології правління. На зміну неподільному пануванню станових принципів, за якими самодержець опирався у своїй політиці на панівні верстви, тепер почав застосовуватися ще й принцип “проімперської” націоналізації свідомості мас. Задля чого імперія повсякчас вишукувала “ворогів”, “праведна” боротьба з якими слугувала засобом “єднання” народу навколо самодержця та інтересів імперії. Гарантом надійності дії проімперської націоналізації було (усіма силами пропаганди впроваджуване) переконання, що поняття імперія та вітчизна є тотожними. А отже боротьба за імперію та самодержця-імператора є суть патріотизмом.

Водночас, процес викупу землі селянами імперії, як відомо, затягнувся аж до початку ХХ ст., а тому, на той же час затягнувся й процес поширення на селян громадянських прав. Тож Російська імперія так і залишилася становою за принципами своєї організації, а селяни так і не усвідомили себе громадянами – суспільством, а через нерозвинутість громадянських стосунків та негарантованість громадянських свобод усі спроби обмежити владу самодержця впродовж усього ХІХ ст.

легко поборювалися владою. Специфічне суспільство – переважаюча частина якого (селяни) не мала громадянських прав, не розуміла їхньої значущості та цінності, а відтак – і не прагнула їх мати. Користуючись

“сліпим” патріотизмом своїх підданих, що ґрунтувався на завжди чутливих протиріччях національних інтересів, імперія аж до останнього часу існування повсякчас вміло мобілізувала їх на свій захист.

Джерела та література

- 1 Слова Государя Императора, сказанные губернскому и уездным предводителям 30 марта 1856 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі: ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 13904. – Арк. 2.
2. *Захарова Л.Г.* Александр II // Российские самодержцы (1801-1917) / А.Н. Боханов, Л.Г. Захарова. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 177.
3. Пирсон Реймонд. Привилегии, права и руссификация // *Ab imperio*. – 2003. – № 3. – С. 44.
4. *Сакулин П.Н.* Русская литература 60-х годов // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 419-420.
5. Там само.
6. Там само. – С. 421.
7. *Захарова Л.Г.* Александр II.... – С. 179.
8. *Пантелеев Л.Ф.* Воспоминания / Под общ. ред. С.Н. Голубова, Н.К. Гудзия и др. – Государ-е издат-во художеств. литер-ры, 1958. – С. 171.
9. Полвека русской жизни. Воспоминания А.И. Дельвига. 1820–1870. В двух томах / Редакционная и вступительная статья С.Я. Штрайха. Предисловие Д.О. Заславского. – М.-Л.: АКАДЕМИЯ, 1930. – Т. 2. – С. 153.
10. *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський націон-й ун-т ім. Івана Франка, 2002. – С. 326-327.
11. *Земський Ю.* Римо-католицьке духовенство Правобережної України в політиці владних структур Російської імперії середини XIX ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2008 рік. – Книга 1. – Львів: Логос, 2008. – С. 324-326.
12. Україна (Письмо к издателю Колокола) / Колокол. – Лист 61. – 15 января 1860 // Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Вольная русская типография. 1857–1867. Лондон–Женева. Факсимильное издание. – М.: Издат-во Акад. наук СССР, 1962. – Выпуск третий. 1860. Лондон. – С. 499.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК), ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 2-8.
14. Там само, арк. 91 А.
15. Там само, арк. 122.
16. ЦДІАК, ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 235 зв. – 236.
17. Там само, ф. 442, оп. 809, спр. 53, арк. 45–45 зв.
18. Там само, ф. 707, оп. 261(1862), спр. 6, арк. 2.
19. Там само. – Арк. 18.
20. Там само, ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 236, 240.
21. *Антонович В.* Моя Исповедь. Ответ пану Падалице, по поводу статьи в VII книжке „Основы”: „Что об этом думать?” и письма г. Падалицы в X книжке // *Основа*. – 1862. – Січень. – С. 93-94.
22. *Земський Ю.* Недільні школи в Українському Правобережжі середини XIX ст., як вияв націєформуючої свідомості їх засновників // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ–Хмельницький, 2006. – Т. 14. – С. 178-194.
23. *Міллер О.* Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між “французькою” та “британською” стратегією // *Схід–Захід*. – 2001. – №4. – С. 185.
24. *Драбкина Е.* Национальный и колониальный вопрос в царской России – М.: Издат. Коммунистической академии, 1930. – С. 33-34.
25. *Міллер О.* Політика влади й російського націоналізму... – С. 186-187.
26. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі: РДІА), ф. 908, оп. 1, спр. 185, арк. 2-7 зв.
27. Там само, арк. 12 зв.
28. *Мильчина В.* О национальной идее без дефиниций и анахронизмов (Круглый стол “Национальная идея в России XIX века”,

- РТТУ, 13 июня 2001) // *Ab imperio*. – 2001. – №3. – С. 464.
29. Там само.
30. *Нольде Б.Э.* Юрий Самарин и его время. – Париж: УМСА – Press, 1978. – С. 151.
31. Лист Галагана до Юзефовича (1860 р.) // Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. – С. 357.
32. Текст промови Київського губернатора до волосних старшин у 1861 р. // ІР НБУВ, ф. Х., спр. 17909-17911, а також: Пашина О. Промова київського губернатора Гессе до волосних старшин у російському й українському тексті // Україна. – 1927. – Книга 6. – С. 111-114.
33. *Шевелів Борис.* Чернігівська українська громада 1860 р. за неопублікованими паперами І. Андрущенко та С. Носа // ІР НБУВ, ф. Х., спр. 18452-18453, арк. 29
34. *Шевелів Б.* Петиція українських громад до петербурзького комітету грамотності з р. 1862 // ІР НБУВ, ф. Х., спр. 18445, арк. 10.
35. РДІА, ф. 1267, оп. 1, спр. 12, арк. 104 зв.
36. ЦДІАК, ф. 442, оп. 810, спр. 132.
37. Там само, оп. 811, спр. 91; Державний архів Київської області (далі: ДАКО), ф. 2, оп. 176, спр. 260.
38. ЦДІАК, ф. 442, оп. 812, спр. 56.
39. РДІА, ф. 1282, оп. 1, спр. 85; ДАКО, ф. 2, оп. 177, спр. 612.
40. ЦДІАК, ф. 442, оп. 812, спр. 106.
41. Там само, спр. 107.
42. Там само, спр. 166.
43. *Миловидов Лев.* Недільні школи 60-х рр. на Чернігівщині // ІР НБУВ. – Спр. 17749; *Граховецький Дмитро.* Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1862 рр.) // Там само. – Спр. 17136; *Гніп Михайло.* Громадський рух 1860 рр. на Україні. – Держвидав України, 1930. – Книга перша: Полтавська громада. – 236 с.; *Миловидов Л.* Наступ реакції на школу в 1860-х роках // За сто літ. – Держвидав України, 1929. – Книга 4. – С. 48-50; *Гніп Михайло.* До історії громадського руху 1860 р. // Там само. – Держвидав України, 1930. – Книга 5. – С. 170-182; *Возняк Михайло.* З життя Чернігівської громади в 1861-63 р. (листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Олександра Кониського) // Україна. – 1927. – Книга 6. – С. 114-123; *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155-178; *Супрунюк О.* Харківська громада наприкінці 1862 р. // Там само. – С. 178-191; *Світленко С.* Народолюбець Олександр Стронін // Там само. – 2002. – № 6. – С. 143-155.
44. Державний архів Хмельницької області, ф. 753, оп. 1, спр. 1.
45. *Земський Ю.* Позиція священиків та офіційної влади Російської імперії у русі тверезості середини ХІХ ст. на Поділлі // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. – Книга 1. – Львів: Логос. – С. 256-262.
46. *Маркс Карл.* Промова на польському мітингу в Лондоні 22. І. 1867 р. // Зібрання творів. – К., 1963. – Т. 16. – С. 200-202.
47. *Будницький О.* О сословном и национальном вопросе в императорской России // *Ab imperio*. – 2001. – № 3. – С. 287.

Юрий Земский

Крестьянская реформа 1861 г. в контексте противоречий национальных интересов в Правобережной Украине

В статье рассматривается взаимозависимое влияние реформы 1861 г. и процессов, происходящих в жизни российской общественности в условиях либерализма в политике Александра II. В частности, конфронтация польско-росийско-украинских национальных интересов в Правобережной Украине.

Ключевые слова: Крестьянская реформа, национализация сознания, национальные интересы, противоречия, патриотизм.

Yury Zemsky

**The peasant reform of 1861 in the context of the contradictions
of national interests in the Right-bank Ukraine**

The article considers the interdependent influence of the reform of 1861 and the processes, which occurred in the life of the Russian society in the conditions of liberalism in Alexander's II policy. In particular, the confrontation of Polish-Russian-Ukrainian national interests in the Right-bank Ukraine is observed.

Key words: *peasant reform, nationalization of consciousness, national interests, contradictions, patriotism.*

